

УДК 329.8(477) «1917/1921»

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-2-7>

Кобзар Дмитро,
аспірант кафедри історії України
та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет ім. В. Винниченка
dmitrokobzar@ukr.net
ORCID ID: 0009-0008-3948-1215

ПРО ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ КОНФЕДЕРАЦІЇ АНАРХІСТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ «НАБАТ» У ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОМУ ПОВІТІ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ

Діяльність Конфедерації анархістських організацій України «Набат» становить значний інтерес для дослідників громадсько-політичного руху, зокрема анархізму, на початку XX століття. Метою роботи є дослідження періодичних видань, які випускалися Конфедерацією анархістських організацій України «Набат» на теренах Єлисаветградського повіту в період Української революції 1917–1921 років. Методологія дослідження базується на принципах історизму, системності, історико-порівняльного методу.

Наукова новизна обумовлена потребою у вивченні періодичних видань анархістської спрямованості, які видавалися у Єлисаветградському повіті, з подальшим виділенням особливостей риторики, розстановкою головних акцентів в агітації та пропаганді. Розглядаються проблеми наслідування вже вироблених теоретиками анархізму ключових тез популяризації ідей серед населення, висвітлення політичних подій і надання оцінок конкуруючим політичним силам.

Зазначається, що політичні партії початку XX століття активно використовували у своїй агітації та пропаганді періодичні видання. Анархісти, попри свою слабку самодисципліну, також звернули увагу на перспективність періодики як платформи для поширення ідей і певного діалогу з однодумцями в інших організаціях. Періодичні видання анархістського руху залишаються маловивченими та перспективними в рамках загальноукраїнського та регіонального вимірів наукових досліджень. Проблема реконструкції історії анархістських угруповань та організацій є важливою не лише в пізнанні українського суспільства початку XX століття (оскільки вони займали свою нішу в тогочасному громадсько-політичному русі, привносячи свої особливі акценти), а й у світовій історії як один із небагатьох прикладів практичного досвіду спроб реалізації лібертарних лівих політичних проєктів. Дотичними за розмахом можуть бути лише їхні наступники в період Громадянської війни в Іспанії, де частина з учасників використала досвід анархізму доби Української революції 1917–1921 років.

Ключові слова: анархізм, громадсько-політичні рухи, Єлисаветградщина, Конфедерація анархістських організацій України «Набат», комісародержавство, махновщина, отаманищина.

Анархістський рух у всій своїй розмаїтості зберігає за собою особливе місце серед політичних та філософських течій ще з XIX століття. Разом із тим окремі організації та угруповання змогли залишити по собі особливий пласт джерельної бази дослідження анархізму як різнопланового явища в сучасній політичній історії. Це не лише теоретичні напрацювання й автобіографії «стовпів» анархістського руху, а також періодичні видання, які випускалися в період Української революції 1917–1921 років.

Важливе значення у формуванні світогляду людини має вплив друкованих видань і засобів масової інформації. Цей факт чудово розуміли політичні кола як правого, так і лівого спектра в період Української революції 1917–1921 років. Анархісти не є винятком із цього правила, незважаючи на ряд труднощів у питанні організації та підтримці видавничої справи на територіях, які були ареалом їхнього впливу на суспільство.

Історіографія анархістської періодики залишається досить перспективним і малодослідженим полем навіть для сучасних фахівців, оскільки дослідники анархізму більше зосереджували увагу на політичній історії руху, а не їхньої періодики. Автора цієї статті зацікавила історія анархістського руху на теренах Єлисаветградського повіту Херсонської губернії не лише у визначенні характерних рис діяльності тогочасних організацій як складової громадсько-політичного руху, а, зокрема, вивчення їхніх агітаційно-пропагандистських матеріалів.

Одну із спроб огляду анархістської періодики загалом здійснив В. Чоп у своїй праці «Газети махновського руху» (Чоп В. М., 2020). Науковець досить ретельно описав появу анархістських видань на теренах українських земель у період Української революції 1917–1921 рр., окресливши різницю між рядом організацій та угруповань анархістів, які мали ідейні розбіжності. Вони простежувалися у ставленні до терористичних методів боротьби, питань узгодження економічного життя суспільства майбутнього, позиціонування робітництва або селянства головною рушійною силою соціальної революції (анархістського зразка) та інші. Разом із тим автором досить детально описано роль окремих персоналій, які організували друкарні та підготовку видань, як редакторів. Такий аналіз, на нашу думку, дає можливість сформулювати базове бачення історії анархістської періодики в цей період.

Незамінним у дослідженні та вивченні історії анархістського руху в Україні з 1903 по 1929 рік є науковий доробок В. Савченка, який є відомим дослідником цієї проблематики. Його статті (Савченко В. А., 2013) та особливо докторська дисертація (Савченко В. А., 2017) детально висвітлюють генезу цієї політичної сили в загальноукраїнському вимірі, виділяючи різноманітні деталі (конкуренція між деякими анархістськими організаціями, чітка локалізація подій, хронологічна впорядкованість матеріалу тощо). У його наукових працях є відомості як про організації загалом, так і про їхніх видатних діячів того часу. Разом із тим учений висвітлює діяльність Конфедерації анархістських організацій України «Набат», які займалися підготовкою друкованих видань. У подальшому саме ці газети стали джерельною базою для дослідження.

Мета статті полягає у висвітленні періодичних видань анархістських груп на теренах Єлисаветградського повіту з виділенням особливостей риторики, визначення цільової аудиторії та позиціонування редакторів щодо інших політичних сил досліджуваної доби.

На теренах українських земель в період Української революції 1917–1921 років склались унікальні умови для діяльності багатьох політичних сил лівої спрямованості, як-от, для прикладу, есерів та соціал-демократів загальноросійського й українського національного гатунку. Анархісти також отримали можливості для впровадження своїх ідей у роки розвалу російського царизму, невизначеності на тлі невирішених соціальних і політичних протиріч.

Варто також зупинитися на історії самих набатівців. Це угруповання (повна назва – Конфедерація анархістських організацій «Набат») було засноване в серпні 1918 року в Курську як відповідь на неефективність попередніх об'єднань ідейних анархістів, які були занадто обмеженими в територіальному охопленні (наприклад, Харківська федерація анархістів-синдикалістів-комуністів, заснована Миколою Доленко [Черкесом] або «Південна асоціація анархістів», котра повинна була очолити весь рух на території Північного Причорномор'я). Разом із тим ситуативний союз із більшовиками (таких самих радикальних представників лівої течії у суспільстві) був розірваний після роззброєння на території РСФРР у середині квітня 1918 року анархістських загонів у Москві та Петрограді, закриття їхніх видань і початку репресій проти анархістів. Таким чином, засновники «Набату» сконцентрувалися саме на українських землях, з яких частина анархістських організаторів походила. Разом із тим вони врахували необхідність ведення активної агітації та пропаганди, для чого започаткували друкований орган – газету «Набат», яка розповсюджувалась у таких містах України, як Єлисаветград, Катеринослав та Одеса (Савченко В. А., 2013, с. 386–391).

Безпосередньо з Єлисаветграда до «Набату» на початку листопада 1918 року приєдналася група анархо-синдикалістів Єлисаветградської федерації анархістів, представники якої були

емігрантами, що повернулися до Єлисаветграда із США та Західної Європи, де отримали досвід роботи у профспілках (Савченко В. А., 2017, с. 224).

У Єлисаветграді випускалися три видання анархістського спрямування: «Набат» (орган Конфедерації анархістських організацій України «Набат»)¹, «Вольный Голос» (орган Єлисаветградського відділення Конфедерації анархістських організацій України «Набат»)² та «Слово» (журнал анархістів-толстовців). Щодо толстовців є досить цікаві коментарі редакції газети «Вольный Голос». Так, автор приміток про «Слово» в оголошенні повідомляє читачів щодо самого факту відкриття цього журналу, де зазначається про розбіжність у поглядах набатівців та толстовців, а саме щодо питання рушійної сили в той період. Редакцією «Вольного Голосу» заперечуються «толстовські» засади мирного та морального самовдосконалення як запоруки анархістського суспільства. Замість них вони апелюють до організації трудящих мас та економічної класової боротьби як основи майбутнього «безвластного комунізму». Але були надані і товариські коментарі підтримки та схвальної оцінки нового журналу. Зокрема, відмічено важливість морального виховання суспільства та здорової критичної думки. Також згадано про огляд толстовцями й економічних питань, у яких ті пропагували саме кооперативний рух. На завершення було надано схвальний відгук за стиль і техніку підготовки випусків журналу з побажаннями подальших успіхів у цій справі. Такий епізод показує дослідникам те, у якому руслі відбувалася взаємодія між різними течіями анархістів в окремо взятих регіонах України³.

Видання «Набат» випускалось у Єлисаветграді з грудня 1918 року⁴. У друкованих виданнях цього періоду можна виокремити цікаві моменти не лише із самої агітації та пропаганди анархістів (які акценти вони робили у своїх тезах, що найбільше критикувалося, якого характеру набували їхні оціночні судження тощо), а й про життя міста та повіту. Зокрема, у грудні 1918 року анархістами було відверто зафіксовано в газеті, що робітники заводу «Ельворті» не відрізняються особливою революційністю настроїв, через що ліва лібертарна думка мала на них мізерний вплив. Незважаючи на такий висновок, анархісти продовжували свою агітацію та пропаганду на робітничих мітингах та у профспілках міста, що знаходило певний відклик у їхньої цільової аудиторії. Разом із тим ними відмічено недостачу досвідчених та високопрофесійних лекторів для агітаційної роботи⁵.

Редакція газети й авторський колектив «Набату» звертав увагу на різні сторони життя суспільства. У статті «Анархисты и грабежи» вони досить типово підійшли до огляду проблеми бандитизму в період революції. Так, ними зі співчуттям згадуються експропріації та чорний переділ землі, реквізиції поміщицького майна представниками трудящих мас (особливо, якщо до цього долучилися професійні революціонери і тим паче анархістської спрямованості). Але водночас засуджується аналогічне явище з боку простих кримінальних елементів, голодних безробітних та інших осіб, «старающихся в минуты гражданской войны наудить побольше рыбы в мутной воды». Вирішенням цієї проблеми вбачалося відкриття громадських складів припасів для всіх і суспільне презирство до тих, хто буде їсти без віддачі праці взамін. Такий надмірно оптимістичний підхід був продиктований анархістською ж ідеєю неприйняття засобів держави в обмеженні особистості навіть для її покарання за злочини перед суспільством. Так, створення тюрем і введення примусової праці для злочинців вважалося анархістами гірше за смертну кару. Остання теза знаходила своє відображення вже у Вільній території під головуванням Нестора Махна⁶.

Разом із тим у поле зору анархістів потрапила і релігійна сфера. З урахуванням радикальності представників цього політичного спектра було очікувано побачити від них і «Атеистичес-

¹ Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКіроО). ДіФ. Газета «Набат». Інв. № 2023.

² ДАКіроО. ДіФ. Газета «Вольный голос». Інв. № 2084.

³ ДАКіроО. ДіФ. Газета «Вольный голос». 19 лютого 1919 р. № 1. Інв. № 2084. С. 4.

⁴ ДАКіроО. ДіФ. Газета «Набат». Грудень 1918 р. № 7. Інв. № 2023. С. 1.

⁵ Там само. С. 4.

⁶ Там само. С. 3.

кий манифест». Автором цієї статті було висловлено тези про давність ідеї «неверия» в Бога, що підкріплювалося спрямуванням людської думки до свободи. Крім того, висловлено різку ненависть до всіх видів конфесій за спроби збереження релігійних догматів, і навіть спроби реформування віри критикуються як «контрабанда» філософсько-моральних обмежень, яким не повинно бути місця в духовному скарбі сучасного людства, як про це пише автор. А головний лейтмотив про необхідність відділення релігії від держави вже в ті часи знаходив відклик у багатьох розвинутих країнах світу і створював засади для дійсно демократичного суспільства сучасного зразка із його об'єктивним ставленням до конфесій (ненадання переваг або неспричинення утисків окремим конфесіям за умови, якщо їхні етичні цінності не суперечать законодавству)⁷.

Окрім висвітлення актуальних подій і серйозних оглядів політичних та ідеологічних питань, мало місце і висміювання тогочасних реалій. Окрема рубрика газети під назвою «О чем говорят в Елисаветграде» містила іронічні та досить саркастичні зауваження анархістів щодо своїх опонентів, особливо більшовиків. Зокрема, там друкувалися такі випадки в бік останніх: «Говорят, что денежную систему не отменят только потому, что не было бы тогда чем платить комиссарам. Говорят, что скоро будет подсчет комиссаров: составляют ли они три четверти всего населения. Говорят, что после разгона переизбранного совета, в который попали не все коммунисты, последние заполняют весь город новыми плакатами, после чего в совет безусловно пройдут только одни коммунисты. Говорят, что буржуазия метет улицы потехи ради начальства, а безработные от этой забавы почему-то не становятся сытыми». Автором цієї рубрики був анархіст під псевдонімом «Яснослышащий», девізом якого було «Дывысь, щоб тоби не заклало»⁸.

У подальшому така рубрика із чорним гумором і саркастичними реакціями отримала поширення у вигляді додаткової колонки під назвою «О чем говорят везде», де вже вістря анархістського сарказму було спрямоване проти закордонних політиків та монархів. Так, першими «жертвами» стали король Альберт Бельгійський та кайзер Вільгельм II у таких жартах: «Говорят, что король Альберт Бельгийский добровольно отказался от престола – совершенно добровольно, точь в точь, как сам Николай Романов. Говорят, в настоящее время Альберт, проникнувшись демократическими тенденциями, занят организацией союза безработных королей. Говорят, что Вильгельм немецкий, учтя требования жизни, выразил уже свое желание вступить в организуемый Альбертом союз...»⁹.

У другій половині 1919 року «Набат» друкувався не тільки на території Револуційно повстанської армії України (махновців), але і в денікінському тилу: Полтаві, Миргороді, Єлисаветграді, Кременчуці, Одесі, Києві, Вовчанську, Харкові, Севастополі та Сімферополі, де випуск газет взяли на себе невеликі групи від 3 до 5 анархістів (Чоп В. М., 2020, с. 240–241).

Інше видання анархістів – «Вольный Голос» – проіснувало досить короткий час: було випущено лише декілька номерів, але й вони містять інформацію, яка може підштовхнути дослідника у його пошуках (Савченко В. А., 2017, с. 252). Видання «Вольный Голос» мало на меті ряд завдань: відобразити позицію «Конфедерації» щодо тих чи інших подій, які відбувались у регіоні та світі; пропаганда й агітація серед трудящих мас ідей анархізму тощо. Як результат, у статті «Анархія і Советська власть» було окреслено з позицій анархістської ідеології досить критичне ставлення до всіх політичних партій того часу. Всяка влада визначалась як суть пригнічення. Але влада рад (без гегемонії в них більшовиків та інших «неанархістів») проголошується як єдина відповідна тогочасним умовам платформа, яка повинна бути покликана на реалізацію влади всього народу¹⁰.

⁷ ДАКіро. ДіФ. Газета «Набат». 12 травня 1919 р. № 15. Інв. № 2023. С. 3.

⁸ ДАКіро. ДіФ. Газета «Набат». 30 березня 1919 р. № 5. Інв. № 2023. С. 4.

⁹ ДАКіро. ДіФ. Газета «Набат». 11 квітня 1919 р. № 7. Інв. № 2023. С. 4.

¹⁰ ДАКіро. ДіФ. Газета «Вольный голос». 19 лютого 1919 р. № 1. Інв. № 2084. С. 2.

З матеріалів газети помітно, що анархісти досить критично ставляться до ідеї «Єдиного фронту» з іншими лівими партіями й організаціями, які також беруть участь у роботі рад. У цьому моменті анархісти проявляють значну амбіційність і як альтернативу претендують на створення єдиного революційного, безпартійного, робітничого фронту. Навіть сама ідея єднання з усіма політичними партіями заперечується¹¹.

Анархісти проголошують себе революціонерами без партійних обмежень (критикуючи формалізм своїх політичних конкурентів), але як головних антагоністів визначають не інші ліві партії, а саме капіталістів та імперіалістів, тим самим місцями наслідуючи свою ідейну спрямованість у бік соціальної критики, а іноді повторюючи тези більшовиків. Конкретно ворогами рад, у підтримку яких висловлюються анархісти, визначені Петлюра, Антанта, Добровольча армія та інші неназвані сили¹².

Найіронічнішим і курйозним, на нашу думку, є використання анархістами виразу «диктатури пролетаріату», який тісно асоціюється з більшовиками. У самій статті ж автором обіграно цей аспект, щодо якого більшовики обвинувачуються в «диктатурі над пролетаріатом» та узурпації влади у радах на території вже РСФРР (згадуючи сумнозвісний для анархістів розрив із більшовиками у квітні 1918 року з подальшим витком репресій). Режиму більшовиків з їх «поліцейсько-державницьким соціалізмом» було дано нову назву – «комісародержавство», яке, на думку анархістів, мало відрізнялося від жандармського царизму¹³.

Щодо висвітлення «селянського питання» анархістська періодика містила політично-провакаційний матеріал. Так, у статті про «Съезд крестьян» поміж визначення актуальних на той момент проблемних питань (а саме вибори ради селянських депутатів повіту) можна помітити і риторичні деталі, зокрема деяку зверхність до аудиторії. Так, селянська маса характеризується як «у більшості своїй темна», але причинами цього визначаються згубні дії реакціонерів, зусиллями яких було розгромлено ради селянських депутатів. Окрему увагу звернули анархісти на економічну частину селянського питання. Було зауважено про нерівномірний і неорганізований розподіл сільськогосподарського майна (запаси хліба, живий і мертвий інвентар, машини та знаряддя тощо) і знищення частини інвентарю. І, як наслідок, анархісти критикують зосередженість селян на одноосібній праці з урахуванням попередніх умов як шляху до погіршення положення сільського господарства¹⁴.

Окреме місце у пресі належало питанню про активну агітаційну та пропагандистську діяльність анархістів серед місцевих селян. Так, у селі Губівка Єлисаветградського повіту зафіксовано групу селян-анархістів, які займалися розповсюдженням анархістської літератури. Загалом Губівка мала репутацію населеного пункту з традиційною вже симпатією до анархізму, оскільки й до того 29 березня 1919 року в газеті «Набат» згадувалась активна робота місцевих селян у напрямі революційної агітації¹⁵. Паралельно із тим бобринецькими анархістами було відправлено товариша у Єлисаветградську федерацію для отримання літератури, унаслідок чого вже Єлисаветградська федерація делегувала своїх представників для організації групи в містечку Бобринці й налагодження там роботи¹⁶.

За результатами дослідження матеріалів газет ми можемо простежити історію появи анархістської періодики доби Української революції 1917–1921 років на теренах Єлисаветградського повіту. Окреслено основні теми, що порушувалися в періодичних виданнях лівого лібертарного спектра, як це пов'язувалось із ідеологічною платформою анархістів та в якій формі знаходило реалізацію. Разом із тим було проаналізовано ставлення анархістів до своїх

¹¹ Там само.

¹² ДАКіро. ДіФ. Газета «Вольный голос». 19 лютого 1919 р. № 1. Інв. № 2084. С. 2.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ ДАКіро. ДіФ. Газета «Набат». 29 березня 1919 р. № 4. Інв. №2023. С. 4.

¹⁶ ДАКіро. ДіФ. Газета «Вольный голос». 19 лютого 1919 р. № 1. Інв. №2084. С. 4.

політичних опонентів та конкурентів зі, здавалось би, близького їм лівого табору (переважно більшовиків). Які протиріччя аналізувалися в статтях, наскільки загостреною була критика та які пропонувалися альтернативи для читацької аудиторії – саме такі питання ставилися під час дослідження для реконструювання тогочасних реалій громадсько-політичного життя суспільства крізь призму ультралівих організацій та їхніх друкованих видань. Дослідження цієї проблематики не є вичерпаним, оскільки залишається пласт джерельної бази для більш глибокого та конкретного дослідження.

Список літератури

- Білошицький С. В., 2012. Боротьба РКП(б)-КП(б)У з опозиційною пресою як засіб монополізації політичної влади (1917 – середина 20-х рр.). В: *Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття*. Випуск V. Хмельницький. 162–172.
- Войтович А. Е., 2011. *Коаліція лівих соціалістичних партій на Півдні України у період становлення компартійної системи (1917–1925 рр.): ідея та реалізація*: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса.
- Гаук А., 2024. Десакралізація образу царської влади в пресі та агітаційних матеріалах анархістів в українських губерніях на початку ХХ ст. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. № 2. 75–85.
- Запорожець С. А., 2012. *Анархізм як ідейно-політична течія: сутність, проблеми та тенденції розвитку*: дис. ... канд. політ. наук: 23. 00. 01. Київ.
- Зеленцова С. М., 2015. Нелегальний періодичний друк як джерело з історії анархізму в Україні (1903–1914 рр.). *Гілея: науковий вісник*. Вип. 80. 68–70.
- Зеленцова С. М., 2021. Програмні документи як джерело з історії анархістського руху в Україні на початку ХХ століття. *Ukrainian Studies*. № 1 (78). 152–154.
- Кальницька Н. Д., 2012. Шишкова О. М. Періодичні видання махновського руху 1917–1921 рр. *Історичні записки: Збірник наукових праць*. Вип. 34. 85–90.
- Савченко В. А., 2013. Виникнення та перші кроки конфедерації анархістських організацій України «Набат» (листопад 1918 – березень 1919). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: зб. наук. праць*. Вип. 21. Київ. 384–401.
- Савченко В. А., 2017. *Анархістський рух в Україні в 1903–1929 рр.: організаційні форми, комунікації і механізми функціонування*: дис. ... д-ра іст. наук: 07. 00. 01. Київ.
- Чоп В. М., 2020. Газети махновського руху. *Zaporizhzhia Historical Review*. № 1 (17). 239–258.

Dmytro Kobzar

ON PERIODICAL PUBLICATIONS OF THE CONFEDERATION OF ANARCHIST ORGANIZATIONS “NABAT” IN THE YELYSAVETRAD DISTRICT DURING THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921

The activities of the Confederation of Anarchist Organizations of Ukraine “Nabat” are of considerable interest to researchers of the socio-political movement, in particular, anarchism at the beginning of the 20th century. The purpose of the work is to study the periodicals that were published by the Confederation of Anarchist Organizations of Ukraine “Nabat” in the territory of the Yelysavetgrad district during the Ukrainian Revolution of 1917–1921. The research methodology is based on the principles of historicism, systematics, and the historical-comparative method.

The scientific novelty is due to the need to study periodicals of anarchist orientation, which were published in the Yelysavetgrad region, with the subsequent highlighting of the features of rhetoric, the arrangement of the main accents in agitation and propaganda. The problems of following the key theses already developed by the theorists of anarchism for popularizing ideas among the population, covering political events and providing assessments of competing political forces are considered. It is noted that political parties of the early twentieth century actively used periodicals in their agitation and propaganda. Anarchists, despite their weak self-discipline, also drew attention to the prospects of periodicals as a platform for disseminating ideas and a certain dialogue with like-minded people in other organizations. Periodicals of the anarchist movement remain little studied and promising within the framework of the all-Ukrainian and regional dimensions of scientific

research. The problem of reconstructing the history of anarchist groups and organizations is important not only in understanding Ukrainian society at the beginning of the 20th century (since they occupied their niche in the socio-political movement of that time, bringing their own special accents), but also in world history, as one of the few examples of practical experience of attempts to implement libertarian left-wing political projects. Only their successors during the Spanish Civil War can be comparable in scope, where some of the participants used the experience of anarchism during the Ukrainian Revolution of 1917–1921.

Key words: anarchism, socio-political movements, Yelysavetgrad region, Confederation of Anarchist Organizations of Ukraine “Nabat”, commissarism, Makhnovism, Atamanism.

References

- Biloshitskyi S. V., 2012. Borotba RKP(b)-KP(b)U z opozyttsiinoiu presoiu yak zasib monopolizatsii politychnoi vlady (1917 – seredyna 20-kh rr.) [The struggle of the RCP(b)-CP(b)U with the opposition press as a means of monopolizing political power (1917 – mid-20s)]. In: *Zberezhennia natsionalnoi idei ta natsionalnoi samosvidomosti ukrainskoho narodu v konteksti trahichnykh podii XX stolittia*. Is. V. Khmelnytskyi. 162–172. (In Ukrainian).
- Voytovych A. E., 2011. *Koalitsiia livykh sotsialistychnykh partii na Pivdni Ukrainy u period stanovlennia kompartiinoi systemy (1917–1925 rr.): ideia ta realizatsiia* [The coalition of left socialist parties in the South of Ukraine during the formation of the communist party system (1917–1925): idea and implementation]: PhD thesis in history: 07.00.01. Odesa. (In Ukrainian).
- Gauk A., 2024. Desakralizatsiia obrazu tsarskoi vlady v presi ta ahitatsiinykh materialakh anarkhistiv v ukrainskykh huberniakh na pochatku XX st. [Desacralization of the image of the tsarist power in the press and propaganda materials of anarchists in the Ukrainian provinces at the beginning of the 20th century]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriia: Istorychni nauky*. No. 2. 75–85. (In Ukrainian).
- Zaporozhets S. A., 2012. *Anarkhizm yak ideino-politychna techiia: sutnist, problemy ta tendentsii rozvytku* [Anarchism as an ideological and political trend: essence, problems and development trends]: Ph.D. thesis in political science: 23.00.01. Kyiv. (In Ukrainian).
- Zelentsova S. M., 2015. Nelehalnyi periodychnyi druk yak dzherelo z istorii anarkhizmu v Ukraini (1903–1914 rr.) [Illegal periodical printing as a source for the history of anarchism in Ukraine (1903–1914)]. *Hileia: naukovyi visnyk*. Is. 80. 68–70. (In Ukrainian).
- Zelentsova S. M., 2021. Prohramni dokumenty yak dzherelo z istorii anarkhistskoho rukhu v Ukraini na pochatku XX stolittia [Program documents as a source for the history of the anarchist movement in Ukraine at the beginning of the 20th century]. *Ukrainian Studies*. No. 1 (78). 152–154. (In Ukrainian).
- Kalnitska N. D., 2012. Shyshkova O. M. Periodychni vydannia makhnovskoho rukhu 1917–1921 rr. [Periodicals of the Makhnovist movement 1917–1921]. *Istorychni zapysky: Zbirnyk naukovykh prats*. Is. 34. 85–90. (In Ukrainian).
- Savchenko V. A., 2013. Vynyknennia ta pershi kroky konfederatsii anarkhistskykh orhanizatsii Ukrainy “Nabat” (lystopad 1918 – berezen 1919) [The emergence and first steps of the confederation of anarchist organizations of Ukraine “Nabat” (November 1918 – March 1919)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.: zb. nauk. prats*. Is. 21. Kyiv. 384–401. (In Ukrainian).
- Savchenko V. A., 2017. *Anarkhistskyj rukh v Ukraini v 1903–1929 rr.: orhanizatsijni formy, komunikatsii i mekhanizmy funktsionuvannia* [Anarchist movement in Ukraine in 1903–1929: organizational forms, communications and mechanisms of functioning: dissertation]: doctoral thesis in history: 07.00.01. Kyiv. 2017. (In Ukrainian).
- Chop V. M. 2020. Hazety makhnovskoho rukhu [Newspapers of the makhnovist movement]. *Zaporizhzhia Historical Review*. 1 (17). 239–258. (In Ukrainian).

Дата надходження статті: 24.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025